

11. Тростюк З.А. До проблеми єдності термінології у Кримінальному кодексі України / З.А. Тростюк // Кримінальний кодекс України 2001 р. (проблеми, перспективи та шляхи вдосконалення кримінального законодавства): матеріали наук.-практ. конфер. 4–5 квітня 2003 р. – Львів, 2003. – С. 131–134.

12. Прадід Ю. Право і лінгвістика: нотатки з II міжнародної науково-практичної конференції / Ю. Прадід // Право України. – 2005. – № 8. – С. 96–99.

13. Кравченко С.П. Мова як фактор правоутворення та законотворення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / С.П. Кравченко. – Одеса: Одеська нац. юрид. акад. 2000. – 20 с.

14. Чулінда Л.І. Юридіко-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів: монографія / Л.І. Чулінда. – К.: Атіка, 2006. – 152 с.

15. Тростюк З.А. Про окремі загальнолінгвістичні правила тлумачення кримінального закону / З.А. Тростюк // Кримінальне право України. – 2006. – № 7. – С. 3–11.

16. Марін О. Проблеми кваліфікації злочинів при конкуренції кримінально-правових норм / О. Марін // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали наук.-практ. конфер. 13–14 лютого 2001 р. – Львів, 2001. – С. 203–205.

УДК 343.37

В.В. Франчук

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Щоб налагодити ефективну протидію вчиненню злочинів у сфері економіки, важливо з'ясувати історичні аспекти та передумови виникнення економічної злочинності, зокрема окремих її видів, що набули поширення тепер. У цьому контексті особливе значення має аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених різних часів, що дозволить обґрунтувати рекомендації, спрямовані на боротьбу з економічною злочинністю в сучасних реаліях.

Ключові слова: історія, право, закон, економіка, корупція, фальшивомонетництво, злочин, покарання.

Чтобы улучшить эффективное противодействие осуществлению преступлений в сфере экономики, очень важно выяснить исторические аспекты и предпосылки возникновения экономической преступности, в частности отдельных ее видов, которые приобрели распространение теперь. В этом контексте особое значение имеет анализ научных трудов отечественных и зарубежных ученых разных времен, что позволит обосновать рекомендации, направленные на борьбу с экономической преступностью в современных реалиях.

Ключевые слова: история, право, закон, экономика, коррупция, фальшивомонетничество, преступление, наказание.

To provide effective counteracting economic crimes it is necessary to clarify the historical aspects and preconditions of the origin of economic crimes, particularly their certain types that are widely spread nowadays. The analysis of the scientific literature of the Ukrainian and foreign scientists of different times is very important in this context; it will enable to ground the recommendations pertaining to fighting against economic crimes at present.

Key words: *history, law, act, economy, corruption, counterfeiting of money, crime, punishment.*

Постановка проблеми. Колись правники керувалися такою початковою сентенцією: «*Scire leges non est enim verba earum tenere, sed vim as potestatem*» (у перекладі з латинської «Знання законів полягає не в тому, щоб пам'ятати їхні слова, а в тім, щоб розуміти їхній зміст»). Не втратив цей вислів свого сенсу і тепер, коли йдеться про протидію поширенню такого небезпечного явища, як економічна злочинність. Адже, як відомо, протиправні діяння економічної спрямованості завдають величезної шкоди не лише економіці України та добробуту населення, а й стають підґрунтям для діяльності організованої злочинності, призводять до збільшення рівня корумпованості державного апарату та правоохоронних органів. Саме завдяки ефективному функціонуванню економіки реалізуються численні соціальні програми, зростає престиж держави на світовій арені.

Тому ефективна боротьба та захист держави і населення від злочинних посягань – основне завдання державних органів, покликаних здійснювати нагляд та контроль за законністю діяльності в сфері економіки; за реалізацією державних програм, положень, наказів, інструкцій, спрямованих на подолання цієї злочинності. У свою чергу вчені проводять науково-дослідні роботи з вдосконалення законодавчих норм у сфері регулювання економічних відносин.

При дослідженні будь-якого феномена необхідно, насамперед з'ясувати його походження. Це дасть змогу зрозуміти його сутність, виявити методи боротьби, запозичити досвід зарубіжних країн. Історичний напрямок досліджень відіграє дуже важливу роль в юриспруденції, оскільки у цьому контексті право розглядається не просто як абстрактний комплекс норм, а як «жива» і «реальна» складова соціального і економічного устрою суспільства [1, с. 149]. У такому устрої праву не притаманна самодостатність, адже воно відображає традиційні суспільні цінності, що виробилися впродовж тривалого часу, а отже в підсумку мають сенс для окремо взятого суспільства, надають йому значення та індивідуальних рис.

Стан дослідження. У вітчизняній кримінально-правовій науці комплексного дослідження історичного походження економічної злочинності поки що не здійснено, тому обрана проблема ще не стала об'єктом належної уваги теоретиків права України. У своїх наукових працях про особливості проявів злочинів економічного характеру в різні часи писали такі вчені, як А. Бойко, М. Мельник, Ю. Макарович, В. Павелко, В. Міddenдорф, М. Коржанський, К. Тідеман та ін. Слід відзначити, що окремим із їх публікацій забракло аналітичного підходу до з'ясування суті цієї проблематики, а в інших – просто дається констатація фактів, що, безумовно, важливо для осмислення такого соціального явища, як економічна злочинність.

Виклад основних положень. Для того, щоб боротьба зі злочинністю здійснювалася на правових засадах, держава встановлює межі між дозволеним та забороненим шляхом, зокрема видання законів (об'єктивного юридичного права), які забороняють певну поведінку під загрозою застосування до порушників жорстких каральних заходів [2, с. 9]. Отже, кримінальне покарання настає внаслідок порушення кримінально-правової норми. Це впливає з самої назви неправомірного діяння – правопорушення.

П.М. Рабінович розділяє право на *об'єктивне* – загальнообов'язкові правила поведінки, що встановлені державою і закріплені в нормах права, та *суб'єктивне* – основоположні свободи та права людини, які зафіксовані та забезпечені саме такими нормами [3, с. 95]. Тому відправною точкою історичного дослідження кримінального законодавства (в частині злочинів економічного спрямування) слід вважати перші прояви зародження прав людини.

Зауважимо, що ідея прав індивіда (спочатку тільки вільних громадян) з'явилася в древніх полісах, в яких уперше сформувалися розуміння суті демократії і республіканізму, утверджувався принцип громадянства. Вільні громадяни полісів мали певні права та обов'язки, наприклад, право брати участь в управлінні державними справами на народних зборах (екклесіях), у відправленні правосуддя, володіти приватною власністю, можливістю укладати різні угоди, користуватися свободою слова тощо. Першими до питання про права людини стали підходити давньогрецькі мислителі (VI–V ст. до н. е). Але щось подібне до античного усвідомлення громадянства та наділення індивіда комплексом прав та свобод існувало вже у деяких районах Древнього Єгипту (третья династія, XXVIII ст. до н.е.), Китаю та Фінікії. Це пов'язано з тим, що саме в цих регіонах досить добре були розвинуті приватне господарство і комерція, існувало сильне купецтво [4, с. 33].

Вчені сходяться на думці, що перші прояви здійснення злочинів проти економічного устрою відбувалися під час об'єднання общин в адміністративно-господарські формування, що зрештою привело до утворення держав. Саме вони взяли на себе повноваження з регулювання процесів господарської діяльності та визначення протиправних діянь, за які застосовувалися кримінально-примусові заходи. Так, однією із найдавніших пам'яток права (Кодекс Хаммурапі – XVIII ст. до н.е.) передбачалися умови дійсності та порядок укладення угод купівлі-продажу. Про важливість такого регулювання свідчить той факт, що мірою покарання за їхнє порушення могла бути навіть смертна кара [5, с. 45]. Правова система часів Вавилонської державності передбачала відповідальність селян за недобросовісну працю на полі власника або за пошкодження його систем штучного зрошення. Кримінально-караним діянням вважався обман на вазі. Тому для уникнення такого правопорушення на ринках встановлювалася «контрольна» вага, де покупець міг визначити чи має куплений товар відповідну вагу. В разі виявлення обажування несумлінному продавцеві відрубували руку [7, с. 28].

З розвитком торговельних відносин між державами Стародавнього світу виникла потреба захисту господарських систем кожної окремо взятої країни. Так починає зароджуватися митне законодавство, яке регулює рух товарів через кордон. Одночасно зі встановленням заборон виникають і їхні порушення. Правові пам'ятки Афіньської держави IV ст. до н.е. вказують на факти спекуляції та контрабанди товарів щодо руху яких були встановлені обмеження, що стосувалися вивезенню з країни смоли, льону, будівельних матеріалів, олії, меду тощо [7, с. 49].

Подібні правопорушення фіксувалися і в Київській Русі в епоху її розквіту (X–XII ст.ст.). Вдале географічне становище сприяло налагодженню торговельних шляхів, що з'єднували країни Європи та Азії. Вже у той час була відома практика ухилення від сплати мита шляхом переміщення товару поза митницею. З такими порушеннями боролися економічними методами – стягувався штраф в розмірі подвійного мита [8, с. 132].

Еволюція торговельної діяльності запровадила створення правових заборон на вчинення неправомірних дій під час товарообмінних операцій. Правопорушення полягали у навмисному заниженні вмісту дорогоцінних металів у монетах, які використовувалися як платіжний засіб. Перше державне фальшивомонетництво було зафіксоване в історичних документах VII–VI ст. до н.е., під час правління лідійського царя Аліатта та його сина Крьоза. Це відбулося під час заміни металевих пластин (засобів платежу) на круглі диски з дорогоцінного

сплаву електра, що був сумішшю золота та срібла. Диски таврувалися з обох сторін символом царської влади – зображенням голови лева. Крім того, на нових платіжних засобах вказувалася вага дорогоцінного металу. Історики вважають, що своє багатство Крьоз нагромадив не лише шляхом загарбницьких війн, а й завдяки занижуванню вмісту золота та срібла, що не співпадало з позначкою грошового знака [9].

Історичні випадки підроблення грошей не були поодинокими, а траплялися у багатьох країнах. Прояви фальшивометництва паралізували нормальну та ефективну діяльність органів державного управління, тому з поширенням цього явища боролися найжорстокішими методами. Так, закони Ману зобов'язували розтинати злочинця на дрібні шматки. Згідно із законами Єгипту правопорушнику відсікали руку, а у стародавній Греції засуджували до смертної кари. За «Руською правдою» підробка грошей каралася стратою. Починаючи з 1553 р., винним особам заливали в рот олово і відсікали руки [9].

З розвитком товарного виробництва відбувалося вдосконалення правової системи, спрямованої на захист населення від товарів з прихованими недоліками. Особливу увагу звертали на продукти харчування, оскільки в ті часи людство зазнавало величезного лиха від поширення епідемій. Для протидії таким правопорушенням у Стародавньому Римі створювалися курульні еділи, які виконували функції «господарської поліції» (I ст. до н.е.) [7, с. 144]. Так було зроблено перші спроби створення сучасних органів із захисту прав споживачів.

Слід зауважити, що римські юристи того часу у своїй діяльності орієнтувалися на концепцію справедливості, опрацьовану Аристотелем. Філософ виділяв два види справедливості: зрівнювальну (комутативну) та розподільчу (дистрибутивну). Символом зрівнювальної справедливості став договір вільних, добрих обопільних воль його учасників. А розподільна справедливість охоплювала державну та публічну сфери. Таким чином сформувався поділ справедливості у публічному та приватному праві [1, с. 152]. Останнє містило санкції за такі неправомірні діяння, як підроблення документів, зміна заповіту, фальсифікація чи сприяння у підробленні грошей, підкуп свідка, судді, неповідомлення про такі злочини, як фальшування мірок і вагових знарядь, продаж однієї речі більше, як одній особі [5, с. 50].

Для ефективного функціонування державних органів необхідною умовою була наявність потужної матеріальної бази, формування якої лягало на «плечі» суспільства у формі сплати данини, податків, зборів, мита, тощо. Існування централізованого накопичувача коштів

привело до виникнення двох протиправних діянь, які в майбутньому матеріалізувалися в злочини: з одного боку піддані використовували будь-які можливості уникнення сплати данини (сучасне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів), а з іншого - чиновники мали добру нагоду для зловживань (сучасні прояви корупції). Перші прояви корупційних діянь зафіксовано ще в другій половині XXIV ст. до н.е. У найстаршій відомій людству правовій пам'ятці – архіві стародавнього Вавилону – йдеться про те, що цар Лагаша (територія сучасного Іраку) Уракагіна (епоха шумерів і семітів) був вимушений реформувати своє державне управління з метою припинення зловживань своїх чиновників та суддів [10].

З історико-правових досліджень відомо, що корупція існувала у суспільстві з моменту створення держави та державних органів управління. Це підтверджує такий вислів відомого французького філософа Шарля Луї де Монтеск'є: «...Відомо вже з досвіду віків, що будь-яка людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею, і вона буде йти у цьому напрямку, доки не досягне належної їй межі» [12, с. 30]. Такої ж думки був ще стародавній китайський мислитель Конфуцій, що висловив її у притаманній на той час філософській манері (VI ст. до н.е.). Він попереджав, що турбота та доброта є головними чеснотами людини, особливо турбота про свою сім'ю, і в той же час є головними перепонами для ефективного функціонування державного апарату управління. Оскільки чиновник, приймаючи рішення, насамперед, буде віддавати перевагу своїй сім'ї [13, с. 54].

Слово «корупція» походить від лат. «corruptio», яке за часів античності сприймалося як неоднозначне поняття і мало декілька негативних значень. У стародавній Греції воно означало пошкоджувати шлунок неякісною їжею, псувати воду в закритій тарі, втрачати можливість, знищувати майно пожежею, викривляти зміст, соромити гідність, підкупати щедрими подарунками та ін. В Афінах перші прояви корупції були зафіксовані ще IV–V ст. до н.е. і проявлялися в «псуванні їжі та питної води» [12, с. 418]. За римським правом трактувалося поняття «corruptio», як псування, пошкодження, фальсифікування показань, як спроба підкупу судді.

Прояви корупції як негативного соціального явища досліджували Аристотель, Платон, Фулід. Плодом їхніх наукових пошуків стала перша відома вченим модель корупції – «моральна модель». Її суть полягала в людській недосконалості, що є перепорою на шляху до легітимного суспільства. Пізніше, італійський політичний

мислитель XVI ст. Ніколо Макіавеллі спираючись на таку модель, порівнював соціальне зло корупції з поширеною на той час хворобою – сухотами, а мудрість правителів, як він вважав, полягатиме у своєчасному виявленні хвороби та знаходженні методів лікування [9].

Суспільна небезпека вчинення корупційних діянь як у стародавні часи, так і в наші дні, полягає у привілейованому стані суб'єктів злочинів, через що їхні діяння здебільшого залишаються безкарні. Ще Еразм з Роттердаму (XVI ст.) писав: «Коли хтось конячку вкраде, його вішають; того ж хто привласнює суспільні гроші, хто внаслідок монополії, лихварства, шахрайства або іншим нечесним способом краде у тисячу разів більше, до того співгромадяни ставляться з повагою; якщо хтось комусь піділлє отрути, його буде покарано за вбивство, але той, хто отрує багатьох людей розбавленим вином чи зіпсутою олією, виходить сухим із води» [7, с. 11].

Питання протидії проявам злочинів економічного спрямування в частині зловживання своїм службовим становищем з метою отримання вигоди (нагороди, подарунку) відображені в релігійних пам'ятках світу. У Старому Завіті зазначається, що Мойсеєві було дано пораду призначати чиновниками та суддями тих, хто ненавидить нечесні прибутки. До речі, сам Мойсей осуджував службових осіб за те, що вони приймали подарунки, оскільки вони «засліплювали очі». Також варто зауважити, що право того часу закріплювало кримінально-карні норми за такі аморальні вчинки: обман у таких визначених випадках: обман на вазі, мірці, під час гарантування умов купівлі-продажу; заволодіння землею сусіда шляхом обману [7, с. 50]. В мусульманському світі існувала заборона не лише приймати хабар, а й пропонувати його, чи сприяти в його даванні. Пізніше пророк Мухамед застерігав, що Аллах прокляне всіх, хто платить та бере «несправедливу» винагороду. А Будда зазначав, що хабарництво призводить не лише до прийняття нечесних рішень, а й до того, що високі державні посади займають нечесні люди. Коли правитель, керуючи державою, шукає особистої вигоди, то рано чи пізно це призведе до перекинування сутності суспільних відносин, ігноруватимуться принципи справедливості [13, с. 54–57].

Основні засади державного устрою, закріплені в релігійних джерелах, мали відображення у стародавніх правових пам'ятках. Так, в одному із законів Солона (афінського політика, законодавця та реформатора VI ст. до н.е.) наголошувалося: «Хто не зможе вказати на які засоби він живе, той позбувається громадянських прав» [14, с. 216].

Слід зауважити, що у період середньовіччя поняття корупції отримує значення, властиве винятково церковним, канонічним відносинам, спокуси диявола. Це пов'язано з процесом боротьби інквізиції з грецьким корінням латинської мови. Результатом стала заміна терміну «каталіз» (від грец. *katalysis* – руйнування, знищення) на латинський «корупція», що в католицизмі мала значення – гріховність [10].

Із релігійних пам'яток, слід нагадати, що у Біблії містяться основні положення про загальнолюдську рівність та свободу, цінність та недоторканість життя людини. Оскільки зародження християнства припадає на епоху рабовласництва, то не дивно, що саме ця релігія стала символом свободи і відігравала важливу роль у становленні універсальних понять, пов'язаних з правами людини. Так, у Біблії читаємо:

– «Немає ні Еллина, ні Іудея, ні обрізання, ні не обрізання, варвара, Скіфа, раба, вільного, але всі і в усьому Христос» (Колос, 3, 11);

– «Закон Христов є закон досконалий, закон свободи, тому що наданий не рабам, а дітям Божим, які побуждаються виконувати його не рабським страхом, а живучою в них любов'ю Христовою» (Іак., 1, 25).

Взагалі вважається, що вінцем досконалості позитивного права (закони, кодекси, укази) є максимальне наближення його до природного права. Сократ зазначав, що якщо позитивне право, створене людиною, не відповідає вищому природному праву, то воно не легітимне і не повинно бути регулятором і критерієм суспільних відносин [4, с. 34]. Тому саме у релігійних пам'ятках закріплено основні принципи справедливості, чесності, гуманності, взаємодії людей між собою та природою. Це те правове джерело, де моральне, правдиве та законне – синонімічні поняття.

Також, слід зауважити, що питання врегулювання неправомірної економічної поведінки турбувало і правителів нашої держави в період її становлення та розвитку (X–XII ст. н.е.). У той час державні чиновники забезпечувалися громадою за єдиними нормами. Зрозуміло, не всіх ці норми влаштовували, однак ніяких жорстких санкцій за допущені при цьому порушення не встановлювалося. Всі конфлікти та спори вирішувалися міськими старійшинами, які роками, розумом та справедливістю заслуговували довіру та могли бути суддями. Звичайно, такий спосіб вирішення проблеми вчинення неправомірних діянь не міг бути повсяк час ефективним. Назривала потреба створення єдиного документа, який регулював би суспільні відносини в усій країні. Так виник найстарший відомий збірник норм давньоруського права «Руська правда» Ярослава Мудрого (1016 р.).

У цій правовій пам'ятці з-поміж майнових злочинів найбільше уваги приділяється крадіжці (татьбі). Є тут також санкції, за якими караються

такі випадки обману, як довготривале неповернення боргу та отримання грошей нечесним шляхом. Для уникнення подібних неправомірних діянь у «Руській правді» були чітко регламентовані умови договору займу та відповідальність за їхнє порушення [15, с. 18–20].

Висновки. Як відомо, мета будь-якого дослідження в галузі юриспруденції – постійний пошук ефективного механізму регулювання соціальних суперечностей, що завжди існують у суспільстві. Тому вдосконалення законодавства у сфері протидії економічній злочинності не є винятком.

Підсумовуючи вищевикладене слід зауважити, що прояви злочинів, які посягають на безпеку економічного устрою держави, не є новим явищем, притаманним лише сучасності. Воно було відоме ще з давніх часів й існує до тепер, трансформувавшись лише в нові можливості свого втілення.

Споконвічно головними природними правами людей вважалися життя, свобода та прагнення до щастя, – тому саме їхній захист набуває першочергового значення. Підтвердженням тому є вислів гетьмана Війська Запорізького Богдана Хмельницького: «... Усі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність» [4, с. 34].

Аналіз історичних аспектів боротьби з економічною злочинністю сприяє закладенню основ формування сучасних кримінально-правових засобів викорінення цього небезпечного явища. Численні факти з минулого та сучасного підтверджують: особлива небезпека цих протиправних дій полягає в тому, що здебільшого суб'єктами їх вчинення є чиновники та державні службовці – особи, які мали б творити правосуддя та підтримувати порядок в країні. У своїх посланнях до людей Будда застерігав, що «... несправедливі чиновники – це злодії, які крадуть щастя народу ... вони обдурюють і правителя, і народ, таким чином стаючи причиною всіх бід нації» [10, с. 30]. Тому, як ніколи актуальними є слова німецького філософа Томазія (XVIII ст.): «робіть все для того, щоб залишатися чесними людьми» [1, с. 151].

1. Ромашкін С.В. Історичний і філософський напрямки у юриспруденції [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2007-1/07tsvfnu.pdf>.

2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – [3-тє вид., перероб. та доп.]. – К.: Атіка, 2002. – 1056 с.

3. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М. Рабинович. – [вид. 10-е, допов.]. – Львів: Край, 2008. – 224 с.
4. Веприцький Р.С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08vrsvpp.pdf>.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права / З.М. Черниловский. – М.:Юристъ, 1996. – 576 с.
6. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс; [пер. со швед.]. – М.: Наука, 1999. – 395 с.
7. Бойко А.М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження): монографія / А.М. Бойко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 380 с.
8. Сай Н.Я. Політичні та економічні умови виникнення та розвитку митної справи в Київській Русі / Н.Я. Сай // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей на Третій звітній всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 184 с.
9. Іващенко В. Міжнародні та національні питання кримінальної відповідальності за фальшивомонетництво [Електронний ресурс]: Вісник академії управління МВС – 1, 2007 – Режим доступу до журн.: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAUMVS/2007-01.pdf
10. Безрутченко В.С. Історичний шлях виникнення корупції, різноманітність поглядів на проблему визначення дефініції цього явища [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua /portal /Soc _Gum/bozk/18text/g18_32.htm
11. Черниловский З.М. Лекции по римскому частному праву / З.М. Черниловский. – М.: Юрид. лит., 1991. – 208 с.
12. Економічні злочини: попередження і боротьба з ними. Міжвідомчий науковий збірник / А.І. Комарова, М.О. Потебенько, В.П. Пустовойтенко, В.І. Радченко, М.Я. Азаров, Ю.П. Соловков, Д.М. Притика, О.В. Задорожний, Т.В. Мотренко, Ю.О. Смирнов, С.Р. Станік, М.В. Корнієнко, М.І. Ануфрієв, В.І. Литвиненко, Я.Ю. Кондратьєв, С.В. Ківалов, О.А. Устенко та ін.]. – К.: 2001. – Т. 25. – 820 с.
13. Омельченко С. Корупція з точки зору різних культур світу / С. Омельченко // Підприємство, господарство і право. – 2000. – № 3. – С. 54–57.
14. Беницкий А.С. Ответственность за легализацию преступно приобретенных доходов в уголовном законодательстве Украины и Российской Федерации: монография / А.С. Беницкий Б.Г. Розовский, О.Ю. Якимов. – Луганск, 2008. – 496 с.
15. Сапожков А.А. Кредитные преступления. Незаконное получение кредита и злостное уклонение от погашения кредиторской задолженности / А.А. Сапожков. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 240 с.